

O GLASU *j* I NAČINIMA NJEGOVA BILJEŽENJA U TEKSTOVIMA HRVATSKE REDAKCIJE CRKVENOSLAVENSKOG JEZIKA

Milan MIHALJEVIĆ, Zagreb

1. Uvod

Kada jedan glas nije dosljedno bilježen jednim slovom u korpusu tekstova nekog jezika, tj. kada je njegovo bilježenje raznoliko, obično se postavlja pitanje fonološkog statusa toga glasa. Takav je slučaj i s glasom *j* u staroslavenskom jeziku.¹ Većina slavista pretpostavlja postojanje toga glasa u staroslavenskom, ali je mnogo manje onih koji ga smatraju posebnim fonemom.² Ovdje ćemo razmotriti fonološki status glasa *j* i načine njegova označavanja u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika, točnije u hrvatskoglagojskim kodeksima 14. i 15. stoljeća.

2. Slovo Ѣ

U hrvatskoj redakciji, za razliku od kanonske faze staroslavenskog jezika, postoji poseban znak za *j*. To je slovo Ѣ,³ koje se javlja u većini hrvatskoglagojs-

¹Usporedi npr. H. G. Lunt, *Old Church Slavonic Grammar*, Mouton, The Hague 1974, 26: »In the absence of clear orthographical evidence, it is not easy to determine the distribution of the phonetic yod (j) and its phonemic function«.

²Tako npr. N. S. Trubetzkoy, *Altkirchenslavische Grammatik: Schrift-, Laut- und Formensystem*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1954, nije čuo tom glasu status fonema, dok ga M. Pešikan, *O označavanju j u prvobitnoj slovenskoj azbuci*, Južnoslovenski filolog 24, 1959-1960, 231-246, i, *O rekonstrukciji staroslovenskog fonološkog sistema*, Južnoslovenski filolog 25, 1961-1962, 153-160, smatra samostalnim fonemom. Usp. još i D. Brozović, *O inventaru fonema starocrkvenoslavenskog jezika i o njihovim razlikovnim obilježjima*, Kiril Solunski (Zbornik), knj. 2, Skopje 1970, 19-34, posebno str. 24, 26 i 27-28 i O. Nedejković, *Još jednom o hronološkom primatu glagoļice*, Slovo 15-16, 1965, 34.

³O upotrebi i »izgovoru« toga slova u staroslavenskom vidi H. H. Дурново, *Mysli i predpoloženija o proishozhenii staroslavjanskogo jazyka i slavjanskih alfavitov*, Byzantinoslavica I, 1929, 48-85. N. S. Trubetzkoy, *Die altkirchenslavische Vertretung der urslav. *tj, *dj*, Zeitschrift für slavische Philologie 13, 1936, 88-97. M. Pavlović, *Znak Ѣ i njegove glasovne vrednosti*, Slovo 6-8, 1957, 278-291. R. Auty, *Glagolitic Ѣ and Ѣ: Facts, Conjectures and Probabilities*, Ivšičev zbornik, HFD, Zagreb 1963, 5-11. i O. Nedejković, o. c., 46-50.

skih fragmenata 12. i 13. st. samo u stranim riječima, na mjestu grčkog γ , odnosno latinskog *g* ispred prednjeg vokala.⁴ Od 13. se stoljeća počinje upotrebljavati i na mjestu praslavenske skupine **dj*. Vj. Štefanić ga na tom mjestu prvi put susreće u Splitskom fragmentu misala.⁵ Od 14. st. tim se slovom bilježi glas *j* bez obzira na podrijetlo. Ovdje skrećemo pažnju na jednu zanimljivost u vezi s upotrebom slova **Ѣ**. U nekim se kodeksima **Ѣ** javlja umjesto slova **Ѧ** za glas *ć*. Čini se da je ta pojava ograničena uglavnom na rukopise s otoka Krka. Zabilježili smo je u Pazinskom fragmentu Nikodemova evanđelja (Fg JAZU 90h), u 1. Vrbničkom brevijaru, u Padovanskom brevijaru,⁶ u 4. Vrbničkom brevijaru i u brevijaru Vida Omišljanina. U Pazinskom fragmentu Nikodemova evanđelja zabilježen je na listu 1c i 1d primjer *vejnica* (za *vjećnicu*). U Br Vb₁ zabilježili smo ove primjere: *veže* (= *vijeće*) 154b, *vežu* 160b, *rajenje* (= borba, rat) 203d i *prañnici* (= borci s praćkom) 249b. U Br Pad zabilježili smo: *vejemь* 30v, *veje* 42r i *prañnici* 295r. U Br Vb₄ pronašli smo ove primjere: *vrēje* (= vreće) 20d, *vrējice* 20d, *vrējicь* 20d, *lanija* 45b, *lanija* 46b i *ptija noseći* 17d. Iz brevijara Vida Omišljanina navodimo ove primjere: *veje* (= comp. adv.) 324a, *veže* (= vijeće) 58a i 61d, *vejem'* 48b, *kuja* (= kuća) 9b, *košijь* 183d (2x), *oјasi* (= repovi) 271c i 271d, *na oјasēh'* 271c, *opjīnu* 291b, *otročijь* 145c i 145d, *otročija* 145c, *nevinni otročiji* 57c, *ptijь* 79d i 351a, *rajenje* 319c, *srēja* (= sreća) 367c, *hji* (= kćer) 348d i 349a, *ot pjiь* (= gen. pl. od *pića*) 300d, *inoja* (= junoća) 311c, *inojū* 313d i *pjiь* (= hrana) 332d.

Pitanje je da li se ovdje radi o lokalnoj glasovnoj promjeni (*ć* > *j*),⁷ ili je posrijedi samo grafička zamjena pa treba pomišljati na vezu sa zapadnom ćirilicom gdje je takva zamjena (đerz za *ć*) uobičajena. U prilog drugoj pretpostavci govori činjenica da je ta pojava najčešća u brevijaru Vida Omišljanina⁸ koji, prema usmenoj informaciji Branka Fučića, u svojoj iluminaciji ima mnogo bosanskih osobina. Ova pojava u hrvatskoj glagoljici nije tako raširena kao u zapadnoj ćirilici, ali je vrlo stara. Svi kodeksi u kojima se javlja potječu iz 14. st., a Pazinski fragmenti

⁴Usp. F. W. Mareš, *A Basic Reform of the Early Period of Croatian-Glagolitic Church Slavonic*. Stone, Gerald & Worth, Dean (eds): *The Formation of the Slavonic Literary Languages*, Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1983, 179–180 § 4. 3 i bilješku 18 na str. 181.

⁵Usp. Vj. Štefanić, *Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije*, Slovo 6–8, 1957, 107 i *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, dio I, JAZU, Zagreb 1969, 14.

⁶Ovaj je brevijar vrlo srodan s Vb₁. Usp. J. Tandarić, *Hrvatskoglagoljski padovanski brevijar*, Slovo 27, 1977, 129–147.

⁷Tako npr. Vj. Štefanić objašnjava primjer zabilježen u Pazinskom fragmentu. Vidi Vj. Štefanić 1969. str. 49: »... a tako je disimilacijom *ć* > *j* izmijenio riječ »vječnica« u *vejnica*...«

⁸U njemu, osim navedenih, ima više takvih primjera.

i 1. Vrbnički brevijar čak sa samog početka toga stoljeća, a možda i s kraja 13. st.⁹ Prema J. Vončini¹⁰ ova se zamjena u zapadnoj ćirilici pojavljuje u prvoj četvrtini 14. st. Dakle, ona je u glagoljici isto toliko stara kao i u ćirilici, a možda i starija. Ako pretpostavimo da je ona u glagoljicu preuzeta iz ćirilice, onda moramo pomaknuti donju granicu te pojave u ćirilici barem pola stoljeća dalje. Drugo je rješenje da pretpostavimo da je ova pojava i u hrvatskoglagoljske tekstove i u zapadnu ćirilicu preuzeta iz istog, starijeg glagoljskog vrela. Koje je od ova dva rješenja točno tek treba utvrditi. Ipak J. Vončina nije u pravu kad kaže da u glagoljici do takve grafijske ambivalentnosti ne dolazi i da u njoj nema grafema koji bi istovremeno »značio« i *č* i *j*.¹¹

3. Intervokalno i inicijalno *j*

Glas *j* nije se uvijek bilježio slovom ПР. Između dvaju samoglasnika, od kojih je drugi *e* ili *i*, *j* se obično nije označavalo, na primjer u riječima: *tvoe*, *tvoego*, *tvoemu*, *moe*, *moego*, *moi* (pl.), *moima*, *tvoi* (pl.), *tvoima*, *niednoga*, *celuetb*, *va vitanii*, *ot aramatie*, *vêruemъ*, *voini*, *osuetiše*, *zmiinъ* itd. To znači da su se slova *э* i *и* iza znaka za samoglasnik čitala kao *je*, odnosno *ji*. To potvrđuje činjenica da se *i* na tom mjestu ponekad pojavljuje slovo ПР. Zabilježili smo ga u ovim primjerima: *buje* Br N₂ 89a, *tvojemu* Br N₂ 120c, *apokalipsije* Br Bar 225a, *potvrđuje* Br Bar 244d, *sazidajet' ü* M NY 85d, *da razumejete* M NY 103d, *sije* M Vb₂ 177b, *s'voje* Reg Ben 38b, *božije* C Tk 165v; *šni levjijini* M Lab 156c,¹² *paraskivijii* M Nov 78b, *vojfn'stvié* M Vat₈ 161b, *vojinstvié* M Roč 140b i M Lab 142b, *vojini* M Berl 60b, M Roč 65b, 78c i 79c,¹³ M Lab 67d-68a, 82c i 83b,¹⁴ *vojinu* M Roč 79b, *ot vojinnъ* M Lab 83c, *pō'skrsnoveniji že moemъ* M Vat₈ 84b, *buji* Br Bar 176d, *bujiimъ* Br Bar 239a, *sinu isaiji* Br Bar 256b, *v zmiji* Br Bar 264a, *č'ji* Br Bar 244b,¹⁵ *kop'jimъ* M Vb₂ 279d, *močniji* Reg Ben 48ab, *zmijina* C Tk 53v itd.

Glas *j* ne bilježi se obično ni na početku riječi ispred samoglasnika *e*. Da i tu slovo *э* treba čitati kao *je*, potvrđuju primjeri pisani sa ПР *э*: *jevan'elistъ* (gen.

⁹Usp. J. Vajs, *Nejstarši brevidř hrvatsko-hlaholský*, Prag 1910. i Vj. Štefanić, *Glagoļski rukopisi otoka Krka*, JAZU, Zagreb 1960. Gotovo svi primjeri iz Br Vb₁ zabilježeni su u partijama najstarije ruke.

¹⁰Vidi J. Vončina, *Jezično-povijesne rasprave*, Zagreb 1979, 63.

¹¹Usp. J. Vončina, o. c., 63.

¹²Prema *šni levjijini* u M Vat₄ 177c.

¹³Prema *voini* na 79b.

¹⁴Prema *voini* na 83a i 83c/1 i *voinu* na 83a.

¹⁵Prema *č'i* u Br Pm 139c.

pl.) Rit Segn 25r, *jevĵini* Br N₂ 29c, *jevĵenim'* Br Vat₁₉ 377d,¹⁶ *jelĵiê* Br N₂ 487d,¹⁷ *ĵedan* C Tk 85r, *ĵedinu* C Tk 90r, *v' goru ĵelion'skuü* M Roč 53c i 67c,¹⁸ *v ĵepistoli* C Žg 8v, *v ĵerusolime* C Tk 90v, *ĵerêe* Br Vat₅ 91a i Br N₂ 92a, *ĵeustahiê* Br Lab 107a,¹⁹ *ĵeüpt'* Br Vb₁ 34d, *ĵeüpt'* Br Vb₁ 41a,²⁰ *v' ĵeĵiptb* Br Vat₅ 229d,²¹ *ka ĵe* M Lab 147c/2,²² *kakvo ĵe vrime. . . ot koga mu ĵe računb* Reg Ben 44a, *s ĵezdeĉimi* Br Vat₅ 208d,²³ *ĵedenü* C Fat 11v, *ne vze sebe ĵedi ni pitiê* C Žg 83r, *ĵeše* (= jedoše) M Roč 115b itd.

Za razliku od *ĵ*, čini se da slovo *ĵ* na početku riječi ne treba čitati kao *ji*, već kao *i*. Potvrđuju to ove činjenice: a) one riječi za koje se sigurno može utvrditi da su započinjale na *ji* beziznimno su pisane sa *ĴPĴ*. Na primjer, kod glagola *ĵisti* (= jesti), čije smo oblike zabilježili u većini kodeksa, u velikom broju primjera nismo našli niti jedan primjer koji je pisan bez *ĴPĴ*, tj. sa samim *ĵ* na početku. Svi su oblici pisani sa *ĴPĴ*: *da ĵiste* Br Bar 227a, *ĵisti* Br Bar 262c, *ĵi* (= jede) Br Pm 145c, *ne ĵistb* Br Vat₅ 150b, *i ĵiduĉimb* M Hrv 70a, *ĵidihu* Br Vat₅ 186c i 187a, *ĵisti* Br Vat₅ 189a, *ĵiše* Br N₂ 219c, *ĵideniê* Reg Ben 29a, *ĵidenie* Br Vat₅ 110b, *ĵiždenü* C Par 179v, *ĵistvine* (= jelo) Br Vat₅ 216a, *ĵistvinb* Br Vat₁₉ 333d, *ĵistvinamb* Br Lab 166d, *ĵist'vini* Br Lab 167a, *ĵisti* Br Vat₅ 18c i 203a i Br N₂ 221d, *da ĵim'* Br Pm 80b, *ĵiši* Br Vat₅ 153d i 66b i C Par 247v, *ĵidet'* C Par 262v, *ĵih'* M Nov 45a, *ĵist'* Br Pm 149c, *ĵiše* M Roč 26b, *bi ĵilb* M Nov 67d, *ĵil' bi* Br N₂ 34d i 40c i Br Pm 35a i 41a, *kada onda ĵa ĵih ĵiduĉi* C Fat 10v itd. Isto je stanje i kod svih drugih sličnih riječi. b) riječi koje počinju na *i* beziznimno su pisane bez *ĴPĴ*, na primjer: *ibo*, *igo*, *iĉêže*, *izbaviti*, *izvesti*, *ime*, *inoĉedb*, *iskati*, *iskoni*, *istina*, *iĉeznuti* itd. Jedina su dva izuzetka koja smo ovdje našli: *ostavi ĵi* M Vat₈ 87a, *i ĵisbtini* Rit Klim 30r. Možda je do toga došlo zbog toga što se u oba slučaja radi o riječima koje slijede iza druge riječi koja završava na *i*.

Za skupine *ja* i *ju* postoje u glagoljici posebni znakovi: *Ĵ* i *ĴĴ*, pa je ispred *a* i *u* jotacija gotovo uvijek vidljiva iz grafije. Slovo *Ĵ* treba čitati kao *ja* na početku riječi i iza znakova za vokale. U ostalim položajima ono označava glas *ĵ*. I skupina *ja* pisana je ponekad pomoću *ĴPĴ*: *ĵa* M Vb₁ 155c, Br Bar 208c, Br Lab 175d i

¹⁶ Oboje za lat. *Eugenius*.

¹⁷ Za lat. *Aegea*. Br Vb₄ 59c ima na tom mjestu oblik *elĵiê*.

¹⁸ Za grč. *ἐλαῶν*. Prema *v' goru elion'skuü* kako ima Br VO 191c na istom mjestu.

¹⁹ Za *Eustahius*. Br Vat₆ 155d ima na tom mjestu oblik *eustahiê*.

²⁰ Prema *eüpt'* u Br VO 56c i *ĵiptb* u Br Vat₅ 32b na istom mjestu.

²¹ Prema *v' eüpat'* u Br VO 429c.

²² Prema *ka e* na 147c/4.

²³ Prema *ezdeĉimi* na 208c.

C Žg 37r, *dubaŕja* Br Bar 225c,²⁴ *ŕadêêlu i p'êlu vino* Br N₂ 205b, *ŕadetŕ* Reg Ben 27b, *ŕadête* M Roč 111a, *nasŕŕaše* Br N₂ 407c, *an'ŕeŕa* Br N₂ 259b,²⁵ *ananiŕa* . . . i *azariê* Br N₂ 252b,²⁶ *europŕja* Br Lab 129c, *uboŕaše se* Br Bar 288b, i *vapŕŕahu* Br Bar 288b itd.²⁷ Skupina *ju* gotovo bez izuzetka pisana je slovom **Ю**. U cijelom korpusu našli smo samo jedan primjer u kojem je ta skupina pisana kao **ЮЯ**: *saziü* *ju* Br Bar 184d.²⁸

4. Bilježenje glasa *j* slovom **Я**

Glas *j* bilježi se u hrvatskoglagoljskim tekstovima i slovom **Я**. Ovako se *j* bilježi obično na kraju sloga i ispred samoglasnika *o*, na primjer u riječima: *moi* (sg.), *tvoi* (sg.), *raisko*, *liudaiskihŕ*, *zmiü*, *znoi*, *semêi*, *êičenuü*, *iordanŕ*, *iobŕ*, *iwsipŕ*, *ionatanŕ*, *tvoiomŕ*, *svoiomŕ*, *buiostŕ* itd. I ovdje se ponekad pojavljuju primjeri pisanja sa **Ю** umjesto **Я**. Zabilježili smo ove primjere: *êŕ'čenuü* i *êŕ'čenoë* u M Vat₄ 110c cd,²⁹ *moŕ'* M Lab 37a, *gŕi svoeŕb* M Lab 46a, *poŕb* (= pjevaj) M Lab 68c, v *pl-ti ednoŕb* M Roč 225a, *ubŕŕstvo* M Vat₈ 86a i M Hrv 71c, *drzaŕb* M Vat₈ 84d, *izlŕb* M Hrv 227a, *pŕŕ'te* M Hrv 70a, *prilŕŕ'* M NY 176d-177a, v *znoŕb* Br Lab 144d, v' *zmiŕb* Br Vat₆ 142b, *z'mŕb* Br N₂ 415b,³⁰ *z'mŕ'* C Bč₅ 69a, *imŕb* (= imaj) Reg Ben 35b, *ne pŕŕ'mo* Reg Ben 26b, *stuhŕb* Br Bar 253b,³¹ *ubŕb ego* Br Bar 257a,³² *semêb* Br Bar 257c,³³ *razumŕb* Br Bar 266a, *elzeariŕb* Br Bar 424c,³⁴ *era-dŕb* Br Bar 418b, *dekŕb* Br Bar 391c,³⁵ *buŕostŕ* Br Vat₆ 88d, *t'vojom'* Rit Klim 138v, *s'vojomŕ* Rit Klim 118r, *ŕoanŕna* Br VO 410b, *ŕoanna* Br VO 410b, *ŕoan'na* Br Vat₅ 220d i Br N₂ 240a, *ŕoaramovih'* Br Vat₅ 220d, *ŕoarimovihŕ* Br N₂ 240a,

²⁴ Prema *dubal'ê* kako na istom mjestu ima Br N₂ 140d.

²⁵ Prema *anŕeê* na odgovarajućem mjestu u Br VO 459a.

²⁶ Prema *ananiü*. . . *azariü* na istoj stranici.

²⁷ Skupina *ja* vrlo se često bilježi pomoću **ЮЯ** na mjestu praslavenskog **dj* + *a*, ali takve primjere ovdje nismo uzimali u obzir.

²⁸ I ovdje su naravno isključeni primjeri **ЮЯ** gdje se **Ю** javlja na mjestu praslavenskog **dj*.

²⁹ M Nov 111a, Br Bar 497a i M Roč 93a imaju na tim mjestima *êičenuü* i *êičenië*.

³⁰ Prema *zmiü* na odgovarajućem mjestu u Br Vat₆ 104d, Br Lab 43c, Br Vat₁₉ 287b i Br Pam 209b.

³¹ Prema *stuhü* na istom mjestu u Br Vat₅ 152c.

³² Prema *ubü ego* u Br Vat₅ 157a.

³³ Prema *semêi* u Br VO 321a.

³⁴ Ali u istom redu i *stgô elzeariê*.

³⁵ Br N₂ 460a ima na tom mjestu *dêkii*. Oboje stoji za lat. *Decius*.

257d. Očito je da ni sami pisari ovdje nisu bili sigurni i dosljedni, pa je vjerojatno bila moguća dvostruka glasovna realizacija, tj. i kao *j* + *V* i kao *ij* + *V*. Potvrđuje to i dvostruko pisanje stranih imena koja u lat. počinju na *Iu-*, a u grč. na *Ἰου-*. Ta su imena u hrvatskoglagoljskim tekstovima pisana sa *Ḱ* i sa *ḰḰ* na početku. Na primjer: prema lat. *Iudas* i grč. *Ἰούδας* imamo *üda* u Br VO 413a i 419c, C Par 240v, *üdi* Br N₂ 272cd i 496a, *üdu* Br VO 410b, *üde* Br Vat₅ 223d i Br N₂ 243a, ali i *iüda* u M Vat₄ 74d, Br VO 182d, 255a i Br N₂ 473a, *iüdu* Br VO 461a, C Par 233r, *iüde* Br VO 417a i Br Vat₅ 226b; prema lat. *Iustinus* i *Iustina* imamo *üstinh* Br N₂ 467a, Br Vat₆ 113a, Br Lab 54c, Br Vat₁₉ 294a i Br Pm 215c, *üstina* M Vat₄ 188d, Br Vat₆ 113a, *üstine* M Vat₄ 217b, M Nov 225c, *üstini* M Vat₄ 214c, M Roč. 180c, M Lab 188c, Br N₂ 272ab, 486d i 487a, Br Vat₆ 175b, Br Lab 132c, *üs'tini* Br Vat₁₉ 353c, *üstinhê* Br Vb₄ 58a, ali i *iüstinh* Br N₂ 418d, *iüstina* M Vat₄ 188c, Ps Par 4v, M Nov 199d, M Roč 159a, M Lab 163a, *iüstini* Br Vat₆ 175a, Ps Par 5v, *iüstinom̃* Br Lab 82d; prema lat. *Judith* i grč. *Ἰουδίθ* imamo *üđiti* Br VO 376b i *iüditu* Br VO 398c itd.³⁸ Da se *Ḱ* u ovim primjerima nije izgovaralo kao *i*, ne bi ga pisari pisali ispred *Ḱ* i *ḰḰ* koji se i tako čitaju kao *ju* i *ja* na početku riječi.

5. Glasovna realizacija slova *ḰḰ* u stranim riječima i na mjestu praslavenskog **dj*

Da se slovo *ḰḰ* i u stranim riječima (na mjestu grčkog i latinskog *g* ispred prednjeg vokala) čitalo kao *j*, pokazuju brojni primjeri tih riječi pisani bez *ḰḰ*, tj. iza vokala se pojavljuje samo *Ḱ* ili *Ḱ*, a na početku samo *Ḱ* umjesto *ḰḰḰ* i *ḰḰḰ*.³⁹ Evo nekoliko primjera: prema latinskom *Geminianus* zabilježili smo *eminiēni* (gen. sg.) u M Vat₄ 213b, M Roč 177c i M Lab 185a imaju na tom mjestu oblik *eminiēna*, a M Nov 222b oblik *ḡeminiēni*. Br N₂ 485d ima dva puta oblik *eminiēna*, dok na istom mjestu Br Lab 129d ima oblik *ḡeminiēna*. Oblik *eminiēn'* posvjedočen je još u Br N₂, Br Vat₆ i Br Lab. Prema lat. *Gervasius* zabilježili smo: *er'vasiê* Br Vat₆ 116a, Br Lab 42d i 58b, M Vat₄ 191b, Br N₂ 452b i Br Pm 208c, *ervasiê* Ps Par 3v i Br N₂ 270cd, *er'vasia* Br Pm 219a, *ervasiü* Rit Klim 148r, *er'vasiü* C Par 140r, *ervasi* Br VO 150b. Prema lat. *Gelboe* imamo: *el'boe* Br Vat₅ 155c, Br N₂ 170c (2x) i 172a, Br Pm 147d, *elboi* Br Vat₅ 154b, *el'boü* Br N₂ 173c, *gori elboe* Br N₂ 170c i Br Bar 255a.⁴⁰ Prema lat. *Gehena* zabilježili smo: *eoni* Br N₂ 384d, Br Vat₁₉ 257b i Rit Klim 138r, *v'eonu* M Vat₄ 242a. Prema lat.

³⁸ Ponekad su različiti načini zapisivanja, a vjerojatno i izgovora, poslužili za razlikovanje biblijskih ličnosti koje u hebrejskom imaju isto ime.

³⁹ Ova se tvrdnja odnosi samo na hrvatsku redakciju, a ne i na kanonski staroslavenski. V. bilj. 3.

⁴⁰ Br VO 314b ima na tom mjestu *gori ḡel'boe*.

Gethsemani i grč. Γεθσημαβε' zabilježili smo: *et'simaniü* u M Vat₄ 74b. Prema lat. *Gedeon* imamo u Br VO 391d oblik *edeonb*. Prema lat. *Giezi* M Vat₄ 58c ima *k' eozê*, M Roč 48c *k' eozî*, a M Nov 60b *k' jeozê*. Prema lat. *Germanus* i *germanicus* imamo: *ermane* u M Lab 132b i *ermanskim'* u M Roč 162b. Prema lat. *Gessuri*, Br VO 318c ima *esuri*, a Br Vat₅ 157c *esurü*. Prema lat. *Cartaginiensis*, imamo: *kar'taen'skago* Br Vb₄ 51a, *kartienskago* Br Lab 127d.⁴¹ Za lat. *Pelagius* i *Pelagionista* imamo: *palaiê* u Br Lab 155a⁴² i *pelaistamb* u Br N₂ 371b. Za lat. *Rages* imamo: *v raešb* Br VO 381a i *v raeši* Br VO 383c.⁴³ Za lat. *Origenes* i grč. Ὠριγένης imamo: *oriēna* Br Vb₁ 26c i 211a, Br VO 37a, Br Vat₆ 77d, Br Vat₅ 60a, Br N₂ 78c, Br Vat₁₉ 20c, *oriēnb* Br Lab 244b.⁴⁴ Posebno je zanimljiv i ilustrativan primjer *oriždona* iz Br Pm 61c. To je vjerojatno slučaj hiperkorekcije nastao obliku *orižona*, koji je u tom brevijaru zabilježen na listu 24c, tako da je pisar znajući da njegovu *j* odgovara staroslavensko *žd*, zamijenio *ž* sa *žd* i tamo gdje nije trebalo.⁴⁵

Činjenica da se ni u stranim riječima na početku riječi nikad, umjesto ПРЖ, ne javlja samo Ж još je jedna potvrda da se Ж na početku riječi obično nije čitalo kao *ji*, dok je činjenica da se umjesto ПРЗ često javlja samo З još jedna potvrda da se З na početku riječi obično čitalo kao *je*.

Da se i na mjestu praslavenskog **dj* ПР čitalo vjerojatno kao *j*, potvrđuju također primjeri pisani bez ПР. Između dvaju samoglasnika od kojih je drugi *e* ili *i* umjesto ПР nema ništa: *prêe* u M Vb₂ 81c i 171b, M Lab 147a, Br Vb₁ 177d, 184d, 241b i 242a, Br Vat₁₉ 268a, Br N₂ 51b (2x), 206a i 208b; *prie* u Rit Ac 2v i Br Bar 225d i 231d; *nevrêēna* u Br Vat₅ 20b, Br Vat₆ 87d i 88b, Br Lab 22b i Br Vat₁₉ 267a; *nareēnie* u Br N₂ 452b; *nareēniê* Br N₂ 490d; *nareēniēmb* Br N₂ 207d; *narêēnb* Rit Klim 32r; *nareēnihb* M Vat₈ 160a i M Berl 130c; *postienie* Br Vat₆ 88a; *saziet' se* Br N₂ 301b; *prosmraēna* M Vat₈ 191a; *naslaēniü* Br Vat₁₉ 358a i 358d i Br N₂ 489c; *roēnie* M Vat₈ 161d, Br Vat₆ 88b, Br Vat₁₉ 268a i Br Lab 22b; *roēniê* Rit Klim 31v; *roēnb* Br Vat₅ 195d; *roēn'* Br VO 38c; *roēnomu* Rit Klim 31r; *poroēnu* Br Vat₅ 20a i Br N₂ 20a; *neroēnb* M NY 82d; *neroēnomu* Br N₂ 492d; *v' hoēn'i* Br Bar 228b; *togoē* M Lab 142d i 143a,⁴⁶ *v' tuēmb*

⁴¹ Br Vat₆ 171c ima na tom mjestu *kartaŕinskago*.

⁴² Br Vat₁₉ 371d ima ovdje *palajîê*.

⁴³ Prema *v raŕešb* u Br Vat₅ 202b i Br Pm 169d i *v raŕeši* u Br Vat₅ 203b.

⁴⁴ Prema *oriŕēna* Br Vat₅ 20a, Br N₂ 20a i Br VO 333c.

⁴⁵ Sličan primjer navodi J. Tandarić, *Hrvatskologoljski tiskani brevijar iz 1491*. Slovo 34, 1984, 125-157. On je u tiskanom brevijaru iz 1491. godine na listu 279a našao oblik *viždiliü* umjesto uobičajenog *vijiliü*.

⁴⁶ Prema *togoŕde* na 143b/19.

Br N₂ 22d; *tue* Br N₂ 22d; *bhueniê* Br Vat₁₉ 377a i Br Lab 162d; *nueni* Br Vat₅ 33c i Br N₂ 34c; *osueniê* M Vat₄ 164c i 166c, M Berl 132d, M Lab 142d, M Vat₈ 162d i 163c, M Vb₂ 175a; *osueniü* M Vat₄ 168b, M Berl 134c, M Vat₈ 165c i M Vb₂ 177b; *osuenъ* Br Vat₅ 199c i Rit Ac 3r; *viite* Br Vo 205d, 209b (2x), 231b, 241d, Br N₂ 206d i 207d, M Roč 95d (2x), Br Vat₆ 94b, Br Vat₁₉ 174d, Br Vb₁ 243d, Br Vat₅ 203a; *viita* M Roč 225d i Rit Ac 10r; *saziite* Br Bar 183d i Br N₂ 95a (2x),⁴⁷ *v žei* Br N₂ 234b.

Ako je drugi vokal *a*, tada se i ovdje javlja znak **Ѧ**: *viêše* M NY 85a, Br Vat₆ 186c i 188b, Br Bar 220d; *viêhu se* Br Vat₆ 189a; *nenaviêhu* M NY 82c; *odiêh'* Br Bar 262a; *odêêh'* Br Pm 156c; *naslaêti se* M Vb₂ 278c i Br N₂ 293c; *naslaêet' se* Br Vat₁₉ 358c; *naslaêiit' se* M Vat₈ 193a; *ugaêemъ* M Vat₈ 158b; *graêne* Br Vb₁ 242a; *raêemъ* Rit Ac 2v; *hoêše* Br Vat₆ 190a; *hoêhu* Br Vat₅ 21c; *vshoêše* M Lab 143d; *ishoêše* M Vb₁ 146c i Br N₂ 293c; *mimohoêše* Br N₂ 293cd; *prihoêhu* M Berl 72a, M Hrv 85b, M NY 103c, M Vat₈ 100c, M Vb₁ 94d i M Vb₂ 98b; *izvoêhu ga* M Hrv 85b; *nuêše* Br Vat₆ 103c, Br Vat₅ 26b, Br N₂ 26c i 34a, Br Lab 96a; *nuêhu* Br Lab 119c; *truêete* M Vb₁ 77c; *osuêeši* Br N₂ 51c (2x) i 51d; *osuêei* Br N₂ 51c (2x) itd.

Ako je drugi vokal *u*, tada se piše slovo **Ѧ**: *iz'voü* M Vb₁ 94d, M Vb₂ 98b, M Vat₈ 100cd, M NY 103d i M Berl 72a; *žeu* M Vb₂ 99b, M Vat₈ 101b i M Berl 72d; *viü* Br Vat₅ 198a, Br Vat₆ 89a, Br Vat₁₉ 268b, Br Lab 23c i Br N₂ 216b (2x); *saziü* Br Bar 184d i Br N₂ 301b itd.

Ako je **Ѧ** na kraju sloga ili riječi, onda se umjesto njega često piše **Ѧ**: *roistvo* M NY 177d, M Hrv 137a i Br Vat₁₉ 23a, *roistva* M Vat₈ 162b,⁴⁸ Br Vat₅ 22d, Br Vat₁₉ 23a i 266c i Br N₂ 22c; *rois'tvu* Br N₂ 22d; *rois'tvé* Br N₂ 22d; *mlaiši* Br Vat₅ 197a; *slaiša* Br Vat₁₉ 267c i Br N₂ 398b; *slaiše* Br Lab 141b; *voi* (= vođa) Br VO 198d itd.

6. Bilježenje glasa *j* uz pomoć znakova za poluglas

Za označavanje glasa *j* upotrebljavaju se znakovi za poluglas: štapić i apostrof. Ovakvo se bilježi *j* iza suglasnika. Za skupinu *ja* uvijek se piše »znak za poluglas + Ѧ«. Ovakav se način bilježenja *j* javlja najčešće:

(I) u tuđicama kao što su *дъѣкъ, дъѣконъ, крѣстьѣнинъ, дѣвалъ, тѣтъѣнъ* i sl. te u imenima *domѣнъ, венѣминъ, ѡръѣ* i sl. Navodimo nekoliko primjera: *d'êkъ* M Vb₁ 148b, M Vb₂ 170c i 171a, M Berl 129c, M Vat₈ 158c i M Nov 155c;

⁴⁷ Ovdje je također pitanje kako su se čitali imperativni oblici *viite* i *saziite*. Vidi odjeljak 4. problem 1.

⁴⁸ Prema *rojštvo* samo jedan red prije na istom listu.

pod'd'êkona M Vb₁ 148b i M NY 176a; *pod'êkona* M Vb₁ 148b;⁴⁹ *тътъѣн'* M Vat₄ 96d i 97d; *тъм'ѣн'* M Vat₄ 206c, M NY 177b; *тътъѣнь* Br Ac 55d; *tam'ěň* M Nov 74c, 97c, 98c i 216b, M Roč 82a i 173a, M Lab 87c i 88c, M Berl 130d, M Vat₈ 160b, M Vb₂ 172b, Br VO 418b i 439c, Br N₂ 343b; *tam'ěň* Br Pm 46a (2x); *тътъѣна* M Vat₄ 73b (rub.); *тъм'ѣна* M Vat₄ 73c i 163a, Br Vb₁ 142a, Br VO 277d; *tam'ěna* M Nov 74c, M Roč 61c, M Lab 141c, M Vb₁ 149b, Br Vat₅ 227a, Br VO 218d, C Par 218d; *тъм'ѣни* Br Vo 270d i Br Vb₄ 62c; *t'm'ěni* Br Vb₄ 61b; *tam'ěni* M Nov 224d, M Roč 179c i M Lab 187c; *tam'ěni* Br Lab 138b i Br N₂ 135d; *tm'ěni* Br Vat₆ 179a; *t'm'ěnotь* M Vat₄ 88a; *tam'ěnotь* Br Pm 46a i Rit Ac 16v; *tam'ěnovь* Br VO 418b; *dom'ěna* M Vat₄ 48c; *dom'ěna* Br VO 190c, Br Lab 135c i 173cd, Br N₂ 374b i 422d, C Par 216v, M Vat₈ 163b; *dom'ěne* M Nov 257d, Br VO 150b, Rit Klim 148r; *ven'ěminь* Br Vat₅ 32c (2x), Br N₂ 256c; *věň'ěminь* Ps Lob 43r; *vьn'ěminь* Ps Par 39v, Br Ac 15c; *ven'ěmina* Br Vat₆ 91a, Br N₂ 174b; *o ven'ěminê* Br Vb₁ 119d, Br Vat₅ 87c, Br N₂ 87d, Br Pm 86a; *ven'ěminotь* M Nov 8a i 9b, M Roč 6a i 7a, M Lab 6a i 8b; *ven'ěminom'* M Nov 7b, M Roč 5b; *ven'ěminotь* Ps Lob 54r; *věň'ěminom'* M Lab 6b; *v'n'ěminom'* Ps Par 48r, Br Ac 19b; *ven'ěminova* M Roč 183a, M Lab 190d, Br Vat₅ 227c; *ven'ěminovê* Br VO 208a; *ben'ěmina* Br Vat₅ 158c, Br N₂ 401b; *ben'ěminom'* C Par 71v; *ben'ěminotь* Br Vat₅ 158c; *ben'ěminova* Br N₂ 246c i 401b,

(II) u izvedenicama s prefiksom gdje korijen počinje sa *j + V*: *v'edino* Br Vat₆ 180b; *vz'ečaše* Br Vat₅ 19b; *ob'eti* Br VO 394c; *ob'etь* Br VO 389d; *obьetь* M Nov 143a; *obьe* Br VO 395b i Fg Nic 1c; *obьem'* M Vat₄ 134b; *ob'eše* Br VO 387b; *ob'emaše* Br N₂ 424d; *obьemlet'* M Vat₄ 95d; *obьese* Ps Lob 8v i 75v; *ob'ese* Br N₂ 117a; *obьel bi* Br VO 390c; *ob'emlet se* Br VO 217b; *ob'emlütь* C Par 175v i Br VO 211b; *ob'emlüt' se* Br N₂ 468d; *ob'emlüt' se* Br Lab 108a i Br Vb₄ 33cd; *ob'emuči* Ps Fr 15a; *ob'emlūci* Br N₂ 209b i Br Vat₅ 190d; *ob'emlūče* Br N₂ 214a; *vь ob'et'i* Br N₂ 351a; *ob'eti* Br Vb₁ 252c, Br Vat₅ 212c, Br Vat₆ 117a, Br N₂ 231b, Br Lab 59b, Br Vat₁₉ 297c, Br Pm 219c, Br Vb₄ 73c, Br VO 394c, M Nov 214d, Rit Klim 124v, C Par 147v, C Oxf 20d; *obьêti* M Vat₄ 256c, Br VO 40a, 156b i 341d, Br Pm 275a; *ob'êtie* Br VO 361d, Br Vat₆ 134a, Br Vat₁₉ 315d, C Par 163v; *obьêtie* Rit Ac 14r; *ob'êtiê* M Lab 214b i Br N₂ 483a; *ob'ětь* M Nov 96c; *ob'êt'* Br Pm 238d i Br Lab 150d; *ob'ěviti* Br N₂ 459c; *obьěviti'* Br VO 104b; *ob'ěz'viti* Br N₂ 415a; *ob'ězvitь* Br Vat₅ 180d i Br N₂ 207b; *obьězvit se* Br VO 368a; *ob'ězvit se* Br Vb₁ 232b; *ob'ězviše* Br VO

⁴⁹ O bilježenju riječi *дѣѣъь*, *дѣѣконь*, *дѣѣвалъ*, *кръстъѣнинь* i *кръстъѣнски* vidi M. Mihaļjević, *Problemi normalizacije u vezi s poluglasom*, Slovo 31, 1981, 67-79. Ovdje smo naveli samo neke primjere iz rukopisa koji ondje nisu bili uključeni u korpus.

226d; *ob'ězvlaše* Br VO 35d; *ob'ězvil'* M Vat₄ 95b; *ob'ězvila esi* Br N₂ 481a; *ob'ězvlень* Br VO 232c, Br Vat₁₉ 249c; *ob'ězvleno* Br Pm 99c; *ob'ěz'vleno* M Vat₄ 66b; *ob'ěz'vleno* M Nov 67c i Br Vb₁ 141b; *ob'ězavlenь* Br Vat₆ 60d; *ob'ězavlenimь* Br Pm 285c; *ob'ězavlenimь* Br Vat₆ 205d; *ot'e* Br VO 394a; *ot'em-lit se* Ps Lob 5r; *ot'emlicumь* Ps Lob 50r; *ot'ěti* Rit Segn 57v; *ot'yměši* Br N₂ 209c; *ot'ět'* Ps Lob 55r i 92v, Rit Klim 110r; *ot'ěty* M NY 178a; *ot'ě* Br VO 408 d;⁵⁰ *pod'ěm'na* Br VO 71b; *pod'ěrmiti se* Br N₂ 435d; *pod'ěrmi* Br Vat₆ 139d; *pod'ětelь* Br Pm 57a; *pod'ětelь* M Nov 132c, Ps Lob 9v, Br Vat₁₉ 278a; *pod'ěti* Br VO 245c, Br Vat₅ 197c; *pod'e* Br N₂ 141a; *pod'ěta* Br Lab 154b; *pod'ětie* MVat₄ 143a itd.

(III) u imenicama i drugim riječima koje završavaju na *-je* (ili *-ji*): *snьe* Br VO 255d; *sanьe* Br Vat₅ 123b, Br Bar 220b i Br N₂ 128b; *sn'e* Br Vb₁ 171c; *naučen'e* Br Vat₅ 124d; *brat'e* Br Bar 226d; *sa spomenut'emь* Br Bar 250d; *tudьe* C Par 150v; *tud'e* Br Lab 178b, Br Vat₁₉ 278c, Br Bar 251b, C Par 142v, 150v, 157v, 240v i 242v, C Ivan 159v, C Oxf 19c, 20b, 20c, 21a, 24a, 24d i 211d; *v' vznesen'i* Br Vat₅ 136b, Br Pm 129b; Br Bar 228b; *o ēvlen'i* Br Pm 213a; *o ēvlen'i* Br N₂ 419a; *utežan'i* C Par 167r; *v počet'i* C Par 180v; *želen'i* Br Bar 224d; *pregrēšen'i* Br Bar 225a; *v ras'šēn'i* Br N₂ 143b; *v rassiēn'i* Br Bar 227d; *v' hoen'i* Br Bar 228b; *v lūbodēn'i* Br Bar 196cd; *čten'ē* M Berl 129d; *dubal'ē* Br N₂ 140d; *ot' jiden'ē* i *pit'ē* i *ot govoren'ē* Reg Ben 33a itd.⁵¹

(IV) u paradigmatu glagola *piti*, *biti* (= tući), *vapiti* i *světi* kao i u izvedenicama od tih glagola: *pyet'* M Vat₄ 134a; *p'ety* Br VO 214b, Br Bar 192c; *p'ēlu* Br Vat₁₉ 151b; *p'ēny* Br Vat₅ 16c, 110b, C Par 96r; *p'ēna* Br Vat₅ 19d; *pyēna* Br VO 312a; *p'ēni* Br Vat₆ 211b, Br N₂ 210a, Ps Lob 71v; *p'ēne* Br Vat₅ 191b; *pyēnu* Br VO 276b i 312a; *pyēnica* Br VO 105c; *p'ēnice* Br VO 106a; *p'ēnost'* Br Pm 8d, Br Vat₅ 55a; *v p'ēnosti* Br VO 397b; *p'ēnstvuetь* Br VO 110d i 234b; *pyēn'stvo* M Vat₄ 145a, Br VO 306b; *p'ēn'stvo* Br VO 125ab; *p'ēn'bstvo* Br N₂ 155d; *pyēnstvom'* M Vat₄ 1b; *bьeny* Br VO 139c, M Vat₄ 22b, Br Pm 272c; *b'eny* Br N₂ 442c, Br Vat₆ 132b, Br Lab 75c; *b'en'* Br Vb₄ 67c; *b'ena* C Par 251v; *bьeni* Reg Ben 30a; *ub'eny* Br VO 215c i 244d, Br Vat₅ 158a, Br Vat₆ 177a, Br N₂ 133b i 134d, Br Pm 125a, C Ivan 121v; *ub'en'* Br Vb₁ 35c, Br Vat₅ 26c, Br N₂ 27a, Br Pm 266d; *ubьen'* Br Pm 110c, Br VO 266b; *ubьeny* Br VO 105c i 317a; *ubьena* Br Pm 331b; *ub'ena* Br Vat₅ 224d, Br N₂ 331b, Ps Lob 70v; *ubьeni* Br Vb₄ 7d, Br VO 280a, M Nov 69c; *ub'enie* Br Vb₁ 243b; *pybьen'* M Vat₄ 83b;

⁵⁰ Riječi na *otьe* . . , *ot'e* . . , *ot'ě* . . i *ot'ē* . . najčešće su kraćene tako da se slovo **п** piše nadredno i tada su uvijek bez poluglasa iza *ot*. Međutim, svaki put kad nisu tako kraćene, tj. kad je slovo **п** u istoj ravnini s drugim slovima, uvijek je iza *ot* znak za poluglas.

⁵¹ Vidi još i u M. Mihaljević, op. cit. 70-71.

robъenъ Ps Lob 66r; *pob'eny* Br Vat₅ 229d, Br N₂ 248b, Br Bar 223d; *pob'en'* Br VO 327b, 420c i 429b; *pob'ena* Br Vat₅ 58a i 129c; *robъeni* M Vat₄ 241a; *zab'eni* Br Vat₆ 189a (2x); *vap'ety* M Roč 26d, M Lab 33b, Br N₂ 18a i 332c; *vap'ety* M Vat₈ 190c; *vap'emo* Br N₂ 49c; *vap'ehъ* Br Vat₅ 197b; *vap'ěše* M Lab 22cd, 23d i 47b, M Roč 38c, Br Vat₁₉ 359b, Br N₂ 171b i 444a, C Ivan 140v; *v'p'ěše* Br Vat₅ 71a; *vap'ěhu* M Roč 64b, 59d i 60a, M Lab 64c, 65a i 66d, Br Pm 32d; *vъp'ěhu* M Lab 67d, M Roč 60b, C Par 258v, 263v i 264v (2x); *vap'ehota* M Lab 40a, Br Vat₅ 52b, Br N₂ 171a i 443d; *vap'ehote* Br Vat₅ 113a; *vap'e* Br N₂ 30c i 410c, C Ivan 171v; *vъp'e* C Par 245v; *v'p'e* Br Vat₆ 127b; *se s'ěše* C Bč₅ 43r; *s'ěhu se* C Par 273r; *s'ěn'ü* M Nov 162d itd.

(V) u pridjevima na *-ji*: *bož'ī* Rit Segn 30v, C Par 33r, C Ac 66r i 74v, Reg Ben 14b; *bž'ī* Br Vat₁₉ 369a; *bžbe* M Vat₄ 108d, Br VO 150c; *bž'im'* Br Vb₁ 244c; *bož'ih'* C Ac 89v; *vraž'ī* Br Lab 136d, C Ac 74v, C Pet 346v; *vraž'e* M Vat₈ 193a; *ot vraž'ihъ* Br N₂ 373b; *koz'ī* Br Vb₁ 243c, Br N₂ 220d; *koz'e* C Pet 230r; *v koz'ěh kozah'* M Vat₄ 241a; *pas'ě* Br Vat₅ 158b, Br N₂ 175a, C Pet 230r; *psъbē* Br VO 320a; *pasъe muhi* Ps Lob 52v; *pas'e muhi* Ps Lob 69r; *p'sъe muhi* Br Ac 18d; *p's'e muhi* Ps Par 61v, Br Ac 25a; *psъbimi* Br VO 195c; *č'ī* Br Pm 139c itd.

(VI) u riječima *prosběky* i *prosběkina*: *pros'ěky* Br Vat₆ 186b (2x), C Par 38v; *pros'ěka* Br Lab 154a; *prosběka* Br Pm 280b; *pros'ěkina* Br Lab 154c, Br Vat₁₉ 371d itd.

(VII) u participima perfekta aktivnog kao što su: *stvorivъi* Br VO 123a i 280a; *stvoriv'ī* M Roč 88b, Br VO 94a; *stvriv'ī* C Bč₅ 22a; *znavъi* M Vat₄ 147a, Br VO 343a; *znav'ī* Br Bar 266d; *poslavъi* Br VO 281d; *poslav'ī* M Vat₄ 38a, Fg Thom 1v; *prišadъi* M Vb₁ 96a, M Nov 93d i 116d, M Roč 99a, M Lab 97d; *prišъdъi* Fg JAZU₁₆ 2d; *priš'dъi* M Vat₄ 117b; *prišad'ee* Br Lab 128b; *sašadъi* M Nov 132c i 197c; *sašad'ī* Br Vat₅ 22d; *sъšъd'ī* M Vat₄ 186a, Br VO 40c; *sъš'dъi* M Vat₄ 135a; *sъšad'ī* M Roč 157b, M Lab 161a; *sšad'ī* M Roč 112a; *slišavъi* M Vat₄ 129b; *davъi* M Nov 91d; *dav'ī* M Berl 71c, M Lab 81c, M NY 102a, Br VO 115c i 118a, Ps Lob 7r, Ps Fr 78b i 120c; *daēvъi* M Vat₄ 90d; *prēdavъi* M Vat₄ 75c, M Nov 76c; *predav'ī* M Roč 63d, M Lab 67b; *prēdav'ī* M Roč 64d; *sъzdav'ī* M Lab 166b, Br Vat₁₉ 303a; *s'zdav'ī* Br Pm 224d, Br Vat₆ 123d, Br Lab 66c, Ps Par 22r; *szdav'ī* Ps Par 55r; *sazdavъi* Ps Lob 20r; *saz'dav'ī* Ps Fr 78b (2x); *obrazovav'ī* M Roč 161d itd.

U većini su navedenih primjera znakovi za poluglas u alternaciji sa *i*⁵² Prema tome, postavlja se pitanje da li su ti znakovi samo indikatori jotacije ili označavaju poseban glas nastao reduciranjem samoglasnika *i* ispred »*j* + samoglasnik«. Osim

⁵² U participima iz točke (VII) mogu se pak tumačiti kao ostaci grafije za »jeri«. Više o tome v. u M. Mihaljević, *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*, doktorska disertacija (rukopis), Sveučilište u Zagrebu, 1985, 64.

alternacije sa *i*, za drugo govore još i ove činjenice: a) pisanje »znak za poluglas + **Ѫ**« za skupinu *ja* kao i pisanje »znak za poluglas + **ѩ**«.⁵³ Da je znak za poluglas označitelj glasa *j*, ne bi bilo potrebe pisati iza njega **Ѫ** umjesto **ѩ**, a još bi manje potrebno bilo pisati znak za poluglas ispred **ѩ** koje se i bez njega čita kao *ju*. Ovaj argument postaje bitno slabiji ako prihvatimo tvrdnju J. Vince da znak za poluglas ovdje ne označava glas *j* izravno, već da je on samo oznaka iza koje se grafemi **Ѫ**, **ѩ**, **Ѫ** i **ѩ** čitaju kao *ja*, *je*, *ji* i *ju*.⁵⁴ Dakle, on služi samo kao indirektna indikacija jotacije, a ne kao označitelj glasa *j*. b) Kao argument za tvrdnju da znakovi za poluglas ovdje imaju posebnu glasovnu vrijednost, mogu poslužiti i primjeri navedenih riječi koji su pisani sa **ѩѩ** za *j* i znakom za poluglas ispred njega: *božji* Rit Segn 37r; *kozji* Br VO 382c; *kopjimi* M Vb₂ 279d; *čji* Br Bar 240d itd. Ni ovo nije dovoljno jak argument kada znamo da neki pisari stavljaju apostrof bez ikakva pravila, često između bilo koja dva suglasnika, a u većini se takvih primjera ispred **ѩѩ** javlja apostrof. Stoga, kad se ispred *j* pojavi apostrof, to teško možemo uzeti kao indikaciju da se tu stvamo radi o nekom glasu.

U prilog tvrdnji da su znakovi za poluglas u navedenim okolinama samo (posredni) indikatori jotacije, bez vlastite glasovne vrijednosti, govore ovi argumenti: a) činjenica da se umjesto »znak za poluglas + **Ѫ**« ponekad (sporadično) javlja samo **Ѫ**, umjesto »znak za poluglas + **ѩ**« samo **ѩ** i umjesto »znak za poluglas + **ѩ**« samo **ѩ**: *pénstvo* Br Vat₆ 211b; *prosékina* Br Vb₄ 85a; *obémíte* Br N₂ 474a; *obéti* Br N₂ 428b; *obétie* Br Vat₆ 134b; *doména* M Vat₄ 166b, Ps Par 5r; *taménb* M Roč 112a; *týménb* M Roč 82d; *t'ménb* Br Vat₅ 234b; *v raséni* Br Vb₁ 179d-180a; *pobeny* (= pobijen) Br Vat₅ 125d; *ubeni* (=ubijeni) Br Vat₅ 164a itd.; b) primjeri gdje je umjesto znaka za poluglas pisano **ѩѩ** bez apostrofa ili štapića ispred: *božji* C Žg 7r; *vražjimi* Reg Ben 39b; *ubjeni* C Fat 10r; *v navičerji* M Vat₈ 193a itd.; c) činjenica da se znakovi za poluglas javljaju iza prefiksâ koji inače, kada nisu ispred korijena koji počinje sa »*j* + samoglasnik«, nemaju poluglas. d) Najjači je argument za ovu tvrdnju pisanje znakova za poluglas na mjestu stsl. *žd* i na mjestu latinskog i grčkog *g* u tuđicama. Znakove za poluglas na mjestu stsl. *žd* zabilježili smo u ovim riječima: *ut'vr'eny* M Vb₁ 147a; *ut'vr'eno* M Vat₈ 163c; *utvréet se* Br Bar 174a; *tém'e* M Vat₄ 124a, Br Vat₅ 3c, Br Bar 195a i 229b; *témbe* C Par 195v; *timbe* M Hrv 140a; *tim'e* Br Pm 50b; *v tom'e* Br Bar 238c i 248d; *v sem'e*

⁵³ Posljednje se javlja npr. u oblicima: *isp'ü* M Nov 75d, M Hrv 70c, M NY 83c, M Vb₂ 80c; *ispbü* M Nov 91d; *sud'ü* M Vat₄ 7d, Br VO 184d; *sud'ü* Br VO 44c i 264c, Br Vat₆ 207c; *ričbü* Br Bar 244b; *nočbü* Br Bar 247b; *davlen'ü* Br N₂ 162a itd.

⁵⁴ J. Vince, *Fonemi j, ŋ, j i njihova grafija u hrvatskoglagoljskim rukopisima*. Slovo 31, 1981, 21.

Br Bar 239d; *onim'e* Br Bar 237a; *r'êvi* Br N₂ 361d; *pot'vr'eny* Rit Klim 32r, a na mjestu grčkog ili latinskog *g* u riječima: *s an'eli* C Žg 33v; *i vazvan'emь vsihь stih an'el i arhan'elь patriêrhь prorkь ap'ь i jevan'elistь* Rit Segn 25r; *ar'han'eli* Br N₂ 71a; *arhan'eli* Rit Segn 27r; *arhan'elь* C Žg 33r, 36r i 39v; *leviti* C Žg 114r; *lev'iti* Br N₂ 71a; *ev'eniê* Br N₂ 484c; *ev'enie* Br N₂ 484c; *ser'iê* Br N₂ 272cd. Ovi su primjeri još jedan dokaz da se slovo ПP u stranim riječima i na mjestu praslavenskog *dj (stsl. *žd*) čitalo kao *j*.

7. Zaključak

Na temelju iznesenoga možemo zaključiti da se glas *j* u hrvatskoglagoljskim tekstovima pojavljuje u svim položajima: na početku i na kraju riječi, između dva-ju samoglasnika, iza i ispred suglasnika. Njegova je distribucija slobodna. Očito je dakle da se radi o glasu koji moramo smatrati posebnim fonemom u hrvatskoj redakciji. Pitanje je, kada se radi o posebnom fonemu, zašto je njegovo bilježenje tako raznoliko i nedosljedno. Jedan je od važnih razloga za to svakako staroslavenko pisarsko naslijeđe, a vjerojatno su na to utjecali i različiti drugi činioci, prije svega fonetska svojstva toga glasa.⁵⁵

⁵⁵ O fonetskoj prirodi glasa *j* vidi u I. Škarić, *Slovo, glas i fonem j*. Jezik 32/5, 1985, gdje je pokazano da ni u suvremenom hrvatskom književnom jeziku, gdje je *j* sigurno fonem, bilježenje glasa *j* nije dosljedno.

Kratice glagoljskih izvora

- Br Ac - Akademijin brevijar, 1384. (?), Zagreb, Arhiv JAZU, III c 12.
 Br Bar - Baromićev (tiskani) brevijar, Mleci 1493.
 Br Lab - Ljubljanski brevijar, kraj XIV st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ms. 161.
 Br N₂ - Brevijar novljanski 2, 1495, Novi Vinodolski, Župni arhiv.
 Br Pad - Padovanski brevijar, sredina XIV st., Padova, Institut za slav. filologiju.
 Br Pm - Pašmanski brevijar, XIV st., Zagreb, Arhiv JAZU, III b 10.
 Br Vat₅ - Brevijar vatikanski 5, 1379, Biblioteca Vaticana, Illir. 5.
 Br Vat₆ - Brevijar vatikanski 6, 1379, Biblioteca Vaticana, Illir. 6.
 Br Vat₁₉ - Brevijar vatikanski 19, 1465, Biblioteca Vaticana, Vat. Slavo 19.
 Br Vb₁ - Brevijar vrbnički 1, poč. XIV st., Vrbnik, Župni ured, br. 1.
 Br Vb₄ - Brevijar vrbnički 4, XIV st., Vrbnik, Župni ured, br. 4.
 Br VO - Brevijar Vida Omišljanina, 1396, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. slav. 3.
 C Ac - Akademijin zbornik, kraj XV st., Zagreb, Arhiv JAZU, IV a 48.
 C Bč₅ - Berčićev zbornik, XV st., Lenjingrad, GPB, »1-5 Berčića«, br. 5.
 C Fat - Fatevićev zbornik, 1617, Zagreb, Arhiv JAZU, IV a 124.
 C Ivan - Ivančićev zbornik, XIV-XV st., Zagreb, Samostan franjevac trećoredaca.
 C Oxf - Oxfordski zbornik, XV st., Oxford, Bodleian Library, Ms. Can. lit. 414.
 C Par - Pariški zbornik, 1375, Paris, Bibliothèque Nationale, Code Slave 73.
 C Pet - Petrisov zbornik, 1468, Zagreb, NSB, R 4001.
 C Tk - Tkonski zbornik, poč. XVI st., Zagreb, Arhiv JAZU, IV a 120.
 C Žg - Žgombićev zbornik, XVI st., Zagreb, Arhiv JAZU, VII 30.
 Fg Apost - Fragment (dvolist) Apostola, kraj XIV st., Zagreb, Arhiv JAZU, Fragm. glag. 54.
 Fg JAZU₁₆ - Apokrifno slovo o blagovještenju, kraj XIII st., Zagreb, Arhiv JAZU, Fragm. glag. 16.
 Fg Nic - Fragment Nikodemova evanđelja, poč. XIV st., Zagreb, Arhiv JAZU, Fragm. glag. 90 g-h.
 Fg Omiš - Omišaljski list Apostola, XIII-XIV st., Krk, Arhiv biskupije u Krku, br. 31.
 Fg Thom - Fragment Tomina evanđelja, XV st., Zagreb, Arhiv JAZU, Fragm. glag. 99.
 M Berl - Berlinski misal, 1402, Berlin, Državna biblioteka, Ms. Ham. 444.
 M HRV - Hrvojev misal, 1404, Carigrad, Topkapi Sarayi.
 M Lab - Ljubljanski misal, XV st., Ljubljana, NUK, II c 162a/2.
 M Nov - Misal kneza Novaka, 1368, Wien, ÖNB, Cod. slav. 8.
 M NY - Newyorški misal, pol. XV st., New York, The Pierpont Morgan Library, M 931.
 M Roč - Ročki misal, oko 1420, Wien, ÖNB, Cod. slav. 4.
 M Vat₄ - Misal vatikanski 4, poč. XIV st., Biblioteca Vaticana, Illir. 4.
 M Vat₈ - Misal vatikanski 8, 1435, Biblioteca Vaticana, Illir. 8.
 M Vb₁ - Misal vrbnički 1, 1456, Vrbnik, Župni ured.
 M Vb₂ - Misal vrbnički 2, vjerojatno 1462, Vrbnik, Župni ured.
 Ps Fr - Fraščićeve psaltir, 1463, Wien, ÖNB, Cod. slav. 77.
 Ps Lob - Lobkoviczov psaltir, 1359, Prag, Národní a universitní knihovna, XXIII G 67.
 Ps Par - Psaltir pariškog kodeksa, XIV st., Paris, Bibliothèque Nationale, Code slave 11.
 Reg Ben - Regula sv. Benedikta, kraj XIV st., Zagreb, Arhiv JAZU, I a 74.
 Rit Ac - Akademijin (krmji) ritual, XV st., Zagreb, Arhiv JAZU, I a 60.
 Rit Klim - Klimantovićev ritual, 1501-1512, Zagreb, Samostan franjevac trećoredaca.
 Rit Segn - Senjski (tiskani) ritual, poč. XVI st.

Sažetak

U hrvatskoj redakciji postoji posebno slovo za glas *j* (Ѣ), ali se *j* nije uvijek bilježilo slovom Ѣ, već i na druge načine. Između dvaju samoglasnika od kojih je drugi *e* ili *i*, *j* se obično nije ni označavalo. Da su se slova Ѣ i Ѧ iza samoglasnika čitala kao *je*, odnosno *ji*, potvrđuje to što se pred Ѣ i Ѧ pojavljuje slovo Ѣ. Glas *j* ne bilježi se obično ni na početku riječi ispred *e*, iako se javljaju primjeri pisani sa ѢѢ. Za razliku od Ѣ, čini se da slovo Ѧ na početku riječi ne treba čitati kao *ji*, već kao *i*. Za skupine *ja* i *ju* postoje u glagoljici posebni znakovi (Ѧ i ѧ), pa je ispred *a* i *u* jotacija gotovo uvijek vidljiva iz grafije. Slovo Ѧ treba čitati kao *ja* na početku riječi i iza znakova za samoglasnike. U ostalim položajima ono označava glas *ě*. Glas *j* bilježi se u hrvatskoglagoljskim tekstovima i slovom Ѧ, obično na kraju sloga i ispred samoglasnika *o*. Ovdje se javljaju dva problema: 1. nije uvijek jasno kada Ѧ iza samoglasnika treba čitati kao *ji*, a kada kao *j* i 2. nije jasno da li grupu ѦѦ na početku riječi u stranim imenima treba čitati kao *jo* ili kao *ijo*. Čini se da su ovdje bile moguće obe glasovne realizacije. Da se slovo Ѣ i na mjestu grčkog γ, odnosno latinskog *g*, kao i na mjestu praslavenske skupine **dj* čitalo kao *j*, potvrđuju brojni primjeri takvih riječi pisani bez Ѣ, tj. iza samoglasnika se pojavljuje samo Ѣ ili Ѧ (a na početku samo Ѣ) umjesto ѢѢ i ѢѦ, umjesto ѢѦ i ѢѦ pojavljuje se Ѧ i ѧ, a ako je Ѣ na kraju sloga, umjesto njega se često piše Ѧ. Za označavanje glasa *j* upotrebljavaju se i znakovi za poluglas: štapić i apostrof. Ovako se bilježi *j* iza suglasnika. Znakovi za poluglas ne označavaju glas *j* izravno; oni su samo indirektna indikacija jotacije, tj. oznaka iza koje se grafemi Ѧ, Ѣ, Ѧ i ѧ čitaju kao *ja*, *je*, *ji* i *ju*. Iz iznesenog materijala vidi se da je distribucija glasa *j* slobodna. On se javlja na početku i na kraju riječi, između dva samoglasnika, iza i ispred suglasnika. To znači da se radi o glasu koji moramo smatrati posebnim fonemom u hrvatskoj redakciji. Jedan je od važnih razloga za njegovo nedosljedno bilježenje staroslavensko pisarsko naslijeđe, ali vjerojatno su na to utjecali i različiti drugi činioci, prije svega njegova fonetska priroda.

Summary

THE LETTER *j* AND WAYS OF ITS RECORDING
IN THE TEXTS OF THE CROATIAN REDACTION OF CHURCH SLAVONIC

In the Croatian redaction there exists a separate letter for the sound *j* (Ѣ) but *j* is not always represented by the letter Ѣ and there are other ways of its recording. Between two vowels the second being *e* or *i*, *j* is seldom recorded. The letters Ѣ and ѣ after a vowel were read as *je* and *ji* respectively as is confirmed by the fact that the letter Ѣ appears before Ѣ and ѣ. The sound *j* is not usually recorded at the beginning of the word before *e*, although there are examples where Ѣ Ѣ occurs. In distinction from Ѣ, it seems that the letter ѣ at the beginning of the word should not be read as *ji* but as *i*. For groups *ja* and *ju* there exist special signs (Ѧ and ѧ) in the Glagolitic script so that jotation before *a* and *u* is always predictable from the orthography. The letter Ѧ should be read as *ja* at the beginning of the word and after vowel signs. In other positions it represents the sound *ě*. The sound *j* is represented in Croato-Glagolitic texts by the letter ѣ usually at the end of a syllable and before the vowel *o*. Here two problems arise: 1. it is not always obvious when the letter ѣ after a vowel should be read as *ji*, and when as *j* and 2. it is not clear whether the initial group ѣ ѣ in foreign names should be read as *jo* or as *ijo*. It seems that in this case both realizations are possible. The letter Ѣ was read as *j* even in the place of the Greek γ and Latin *g* as well as Common-Slavic group **dj*. This is confirmed by numerous examples of words without Ѣ, i. e. after a vowel only Ѣ and ѣ appear (in the initial position only Ѣ) instead of Ѣ Ѣ and Ѣ ѣ. Instead of Ѣ Ѧ and Ѣ ѧ Ѧ and ѧ occur. When Ѣ is at the end of a syllable it is often replaced by ѣ. The sound *j* is also represented by *jer* signs: Ѧ and ѧ. In this way *j* is recorded after a consonant. These signs do not represent the sound *j* directly, they are only indirect indicators of jotation, i. e. they are signs after which the graphemes Ѧ, Ѣ, ѣ and ѧ should be read as *ja*, *je*, *ji* and *ju*. From the presented material it can be seen that the sound *j* has a free distribution. It occurs in the initial and final position in the word as well as between two vowels and before or after a consonant. This means that we must regard *j* as a separate phoneme in the Croatian redaction. One of the important reasons for the inconsistent recording of this sound is the Old Church Slavonic scribal tradition, but there are other reasons as well, one of the strongest being its phonetic properties.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 19. ožujka 1986.

Autor: Milan Mihaljević

Staroslavenski zavod

»Svetozar Ritig«, Zagreb